

लोकशाही आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य

डॉ. कपिल बाबुराव लामतुरे

एम. ए, एम.फिल, पिएच. डी.

वृत्तपत्र विद्या व जनसंवाद

Corresponding Author – डॉ. कपिल बाबुराव लामतुरे

DOI - 10.5281/zenodo.10874618

प्रस्तावना :

सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायमूर्तींनी एका कार्यशाळेत सांगितले होते की, कार्यपालिका, न्यायव्यवस्था आणि नोकरशाहीवर टीका करणे हा देशद्रोह म्हणता येणार नाही. प्रत्येक भारतीयाला एक नागरिक म्हणून सरकारवर टीका करण्याचा अधिकार आहे आणि अशा टीकेला देशद्रोह म्हणता येणार नाही. टीकेची व्याख्या देशद्रोह अशी केली तर भारताची लोकशाही पोलीस राज्यात बदलेल. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची मर्यादा काय असावी, हा नेहमीच वादाचा विषय राहिला आहे. अलीकडेच प्रेषित मोहम्मद यांच्या व्यंगचित्रावरून फ्रान्समध्ये वाद झाला आणि पाकिस्तानसह अनेक मुस्लिम देशांनी त्याचा निषेध केला. कार्टून बनवण्यावरून फ्रान्समध्येही काही हल्ले झाले आहेत. फ्रान्सचे राष्ट्राध्यक्ष इमॅन्युएल मॅक्रॉन म्हणाले की व्यंगचित्रांमुळे दुखापत होऊ शकते परंतु नूस येथील चर्चवर झालेल्या हल्ल्यात तीन लोक ठार झाल्यानंतर हिंसाचार स्वीकार्य नाही. तसं पाहिलं तर अनेक वेळा अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि मानवी हक्कांबद्दल दहशतवाद्यांसाठीही बोललं जातं, पण स्वातंत्र्य आणि स्वातंत्र्य यात फरक आहे. मानवी हक्क आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य भारतीय संविधानाने संरक्षित केले आहे, परंतु संविधानाचे रक्षण कोण करते? संविधानाचे रक्षण करणाऱ्याच्या मानवी हक्कांचे रक्षण करण्याची चर्चा का होत नाही? त्याच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचे काय? दहशतवाद्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या घरी जाऊन खंत व्यक्त केली जात असेल, तर शहीद जवानांच्या घरी जाण्याची गरज नाही का? त्या सैनिकाला मानवाधिकार नाही का, ज्याच्यावर काश्मिरी तरुण पाकिस्तानकडून पैसे घेऊन दगडफेक करतात. म्हणूनच राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने मानवी हक्क आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या मर्यादा निश्चित करणे आवश्यक आहे. जगातील बहुतेक देशांनी आपल्या नागरिकांना अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य प्रदान केले आहे, परंतु असे अनेक देश आहेत ज्यांनी त्यापासून अंतर ठेवले आहे. या संदर्भात जर आपण भारतीय परिप्रेक्ष्याबद्दल बोललो, तर येथे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हा केवळ अधिकारच नाही तर भारतीय सभ्यता आणि संस्कृतीचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे, जे भारतातील धार्मिक ग्रंथ, साहित्य, कादंबरी इत्यादींमध्ये स्पष्टपणे दिसून येते. अभिव्यक्तीच्या प्रकारांबद्दल बोलायचे तर पुस्तके, चित्रकला, नृत्य, नाटक, चित्रपट निर्मिती आणि सध्या सोशल मीडियाचा त्यात समावेश आहे. त्याचप्रमाणे, भारतीय अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या परंपरेचे कोणत्याही प्रकारे नुकसान होण्यापासून संरक्षण करण्यासाठी, भारतीय संविधान निर्मात्यांना कायदेशीर वैधता देऊन आणि कलम 19 (1) (अ) नुसार अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य प्रदान

करून मुलभूत हक्कांचा एक भाग बनविण्यात आला. प्रथम स्थान सर्व प्रकारच्या स्वातंत्र्यांना देण्यात आले. पण अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा अधिकार हा निरपेक्ष नाही, त्यावर वाजवी बंधने आहेत. भारताची एकता, अखंडता आणि सार्वभौमत्व धोक्यात आल्यास, परकीय संबंधांवर विपरीत परिणाम झाल्यास, न्यायालयाचा अवमान झाल्यास, हा अधिकार कमी केला जाऊ शकतो. भारतातील सर्व नागरिकांना त्यांच्या स्वतःच्या आणि इतर व्यक्तींच्या विचारांचे विचार, भाषण आणि प्रसार करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. वृत्तपत्र आणि पत्रकारिता हे सुद्धा विचारांच्या प्रसाराचे एक साधन आहे, त्यामुळे कलम 19 मध्ये प्रेस स्वातंत्र्याचाही समावेश करण्यात आला आहे.

भारतात अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य इथे स्वतंत्र राज्य स्थापन झाल्यानंतरच शक्य झाले आहे. याद्वारे भारतातील दुर्गम भागातील लोकांनाही लोकशाही व्यवस्थेत मिळालेल्या हक्कांची जाणीव करून दिली आहे. जनमताच्या इच्छा आणि अपेक्षांसोबतच सरकारपर्यंत तक्रारी पोहोचवण्याचेही ते माध्यम बनले आहे. त्यामुळे भारत सरकार अधिक लोकाभिमुख काम करण्यात यशस्वी झाले असून कल्याणकारी राज्याची स्थापना शक्य झाली आहे. त्यामुळे लोकांचा लोकशाही शासनावरचा विश्वास वाढला आहे. हेच कारण आहे की सध्या भारतीय राजकारण पंचायती राज संस्थांच्या रूपाने सहभागी आणि सक्रिय लोकशाही साध्य करण्याच्या दिशेने वाटचाल करत आहे.

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य ही सर्व हक्कांची जननी मानली जाते. त्यातून सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक विषयांवर जनमत तयार होते. मेनका गांधी विरुद्ध भारत संघात, न्यायमूर्तींनी भाषण स्वातंत्र्यावर भर दिला आणि म्हटले की लोकशाही प्रामुख्याने संवाद आणि वादविवादावर आधारित आहे आणि लोकशाही देशात सरकारच्या कृतीची

चिकित्सा करण्यासाठी ही योग्य व्यवस्था आहे. लोकशाही म्हणजे लोकांचे, लोकांचे शासन असा असेल, तर प्रत्येक नागरिकाला लोकशाही प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा अधिकार आहे आणि सार्वजनिक प्रश्नांवर स्वतंत्र विचार, चर्चा आणि वादविवाद करण्याचा बौद्धिक अधिकार आवश्यक आहे. यामुळे लोकशाही तर बळकट झाली आहेच पण तर्कसंगत निवडीचे स्वातंत्र्य, समाजातील संवादाची दरी आणि सामाजिक तणाव कमी करून बाजार आधारित अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला हातभार लावला आहे. अंधश्रद्धा, सामाजिक कुप्रथा आणि रूढींवरही संवादातून प्रहार करण्यात आले असून माणसाची तार्किक क्षमता, साहस आणि अभिनव प्रवृत्ती यांना चालना मिळाली आहे, त्यामुळेच भारताचे आधुनिकीकरण शक्य झाले आहे. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यामुळे अराजकता थांबून लोकशाही बळकट करणाऱ्या प्रशासनाविरुद्ध जनतेच्या संतापाची जाणीव सरकारला झाली आहे.

तथापि, कोणत्याही प्रकारचे स्वातंत्र्य त्याच्या व्यापक स्वरूपात निर्बंधाशिवाय नकारात्मक परिणाम दर्शविते. जेव्हा अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य

त्याच्या मर्यादांचे उल्लंघन करते तेव्हा त्यातून सामाजिक अराजकता निर्माण होते. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हा लोकशाही व्यवस्थेच्या कार्याचा मूलभूत आधार आहे, परंतु समाजाला अराजकतेपासून वाचवण्याच्या उद्देशाने त्यावर मर्यादित प्रमाणात तर्कशुद्ध बंधने घालण्यात आली आहेत, जिथे प्रक्रिया आणि विषय दोन्ही तर्कसंगत असले पाहिजेत.

सार्वजनिक सुव्यवस्था, राष्ट्राची सुरक्षा, परकीय राज्यांशी मैत्रीपूर्ण संबंध, गुन्हेगारीला प्रोत्साहन, नैतिकता, न्यायालयाचा अवमान, मानहानी या कारणांवर घटनेने निर्बंध घातले आहेत.

अलीकडे, रिपब्लिक टीव्हीचे मुख्य संपादक अर्णब गोस्वामी यांना मुंबईच्या रायगड जिल्हा पोलिसांनी 2018 मध्ये एका इंटिरियर डिझायनरच्या आत्महत्येस प्रवृत्त केल्याच्या आरोपाखाली अटक केली होती, ज्यावर 'लोकशाही दडपण्याचा' आणि 'अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा' आरोप आहे. पायदळी तुडवण्याचे पाऊल' वर्णन केले आहे. भारतीय इतिहासात आणीबाणीच्या काळात सरकारने अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर मर्यादा आणण्याचा प्रयत्न केला, परंतु सध्याच्या काळात काही लोक स्वतःच्या स्वार्थासाठी आपल्या संस्कृतीच्या रक्षणाच्या नावाखाली चित्रपट, कादंबऱ्यांना विरोध करतात, अभिव्यक्तीचा अधिकार मर्यादित आहे. त्याच वेळी, लोक अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा गैरवापर करून

स्वतःला प्रसिद्धीच्या झोतात आणून राजकीय प्रभाव वाढवतात.

याशिवाय दहशतवादी गटांकडून भरती आणि दहशतवादी कारवाया करण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर या अशा समस्या आहेत ज्यांनी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यालाच आव्हान दिलेले नाही तर सरकारला त्याचा सामना करणे अत्यंत कठीण झाले आहे. सध्याच्या युगात फेसबुक, व्हॉट्सअप, सोशल मीडियाने अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याला एक व्यापक स्वरूप दिले आहे, जिथे लोक प्रत्येक मुद्द्यावर खुलेपणाने आपले मत व्यक्त करतात, मग ते सरकारविरोधी असो किंवा समाजविरोधी असो आणि पुराणमतवादविरोधी असो. समलैंगिक संबंध, ज्यामुळे रोज कुठल्या ना कुठल्या लेखक, पत्रकार, ब्लॉगरच्या हत्येचे प्रकरण समोर येत आहे, ज्याने अभिव्यक्तीच्या अधिकारावर मर्यादा घालण्याचाच प्रयत्न केला नाही तर असे प्रयत्न रोखण्याचे सरकारसमोरील आव्हानेही वाढली आहेत.. गौरी लंकेश या भारतीय पत्रकार आणि बंगळुरू येथील कार्यकर्त्यांची 2017 मध्ये हिंदू अतिरेक्यावर टीका केल्याबद्दल हत्या करण्यात आली होती.

लोकशाही आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. यापैकी कोणत्याही एकावर परिणाम झाला की, दुसरा आपोआप नष्ट होण्याच्या मार्गावर पोहोचतो, ज्यामुळे जनमतावर हुकूमशाही प्रस्थापित होण्यास प्रोत्साहन मिळते. पत्रकारितेच्या संबंधात अधिकार आणि जबाबदाऱ्यांचा समतोल राखणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे, द्वेषयुक्त भाषण आणि

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य यातील फरक समजून घेणे देखील खूप महत्वाचे आहे. सशक्त लोकशाहीसाठी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याबरोबरच त्याच्या मर्यादाही निश्चित करणे आवश्यक आहे. या दोघांमध्ये पूरकतेचे नाते जोपासण्याची गरज आहे, जेणेकरून राष्ट्र निरंतर प्रगतीच्या मार्गावर पुढे जाऊ शकेल, समाज सर्वसमावेशक होईल आणि जगामध्ये अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यासाठी प्रसिद्ध असलेल्या भारतीय राज्यघटनेचा गौरव व्हावा., अखंड राहते.

संदर्भ :

1. संपादकिय, कायदे आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स, २९ डिसेंबर २०२०, इंटरनेट आवृत्ती
2. चौसाळकर अशोक, व्यक्ती स्वातंत्र्य, मराठी विश्वकोश, इंटरनेट आवृत्ती
3. अॅड सुरीन उसगावकर, मुलभुत आधिकार अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, स्वरूप आणि मर्यादा, MAHAMTB.COM, ०१ जानेवारी २०१८
4. स्वाती यादवाडकर, राज्यघटना आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, दैनिक सकाळ, २६ नोव्हेंबर २०२०